

De Politieke Economie van de Vergrijzing en het Conflict tussen de Generaties¹

Bas Jacobs

Vergrijzing: gebed zonder end?

De essentie van de aanstormende vergrijzing is een verdelingsvraagstuk. Vanwege de vergrijzing dreigt het gevaar dat de jongere generaties worden opgezeadeld met de oplopende kosten voor de gezondheidszorg en de pensioenen. Dit verhaal is al jaren bekend. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), de Sociaal Economische Raad (SER), Van Ewijk e.a. en vele anderen hebben laten zien dat een beleid gericht op reductie van de overheidsschuld en een hogere arbeidsparticipatie goede economische instrumenten zijn om een verdelingsconflict tussen de generaties te voorkomen.² Door de aflossing van de staatsschuld dragen de toekomstige ouderen bij aan houdbare overheidsfinanciën. Door stimulering van de arbeidsparticipatie, ook van oudere werknemers, neemt het draagvlak van belasting- en premiebetalers toe waardoor de lasten voor de toekomstige werkenden enigszins kunnen worden beperkt.

De praktijk blijkt echter weerbarstiger dan de evident logische oplossingen suggereren. Reductie van de staatsschuld speelt een belangrijke rol binnen het vergrijzingsdebat. Echter, de nadruk op (reductie van) de staatsschuld versluiert de werkelijke politieke keuzen ten aanzien van belastingen en uitgaven. Immers om schuld af te lossen moeten of belastingen worden verhoogd of uitgaven verlaagd. Politici pleiten niet graag voor hogere belastingen of lagere uitgaven. De politieke conjunctuurcyclus zorgt bovendien voor kortademigheid rond het lange termijn begrotingsbeleid. Daarnaast blijkt het allesbehalve eenvoudig om de arbeidsparticipatie te vergroten. De maatregelen om de arbeidsparticipatie van ouderen te stimuleren, zoals de beperking van de VUT of fiscale subsidies voor prepensioensparen, lopen stuk op de vakbeweging die samen met de werkgevers vele overheidsmaatregelen weer repareren in de CAO's. Diezelfde overheid die haar plannen gesaboteerd ziet, verklaart de CAO's vervolgens algemeen verbindend.

Dit stuk is in de eerste plaats bedoeld om de vergrijzing en het verdelingsprobleem tussen de generaties te problematiseren. Niet iedereen is doordrongen van de ernst van deze maatschappelijke kwestie. De vergrijzing kan niet worden losgekoppeld van economische aspecten. Door oplopende inkomensoverdrachten van jong naar oud nemen de economische kosten van verstorende belastingheffing toe. Economische argumenten spelen daarom een belangrijke rol in dit debat.

Het is van belang om de feiten en cijfers over de vergrijzing op een rij te zetten. Uitgangspunt zijn bekende CPB berekeningen uit 2000 en 2003, welke worden aangevuld met eigen berekeningen van de meer recente ontwikkelingen.³ Net als bij het CPB wordt aangenomen dat de pensioen - en AOW uitkeringen, evenals de overheidsuitgaven in beginsel gekoppeld zijn en blijven aan de economische groei. Met andere woorden, de inkomensverhoudingen en de omvang van de publieke sector zijn een gegeven en veranderen bij ongewijzigd beleid niet.⁴ De conclusie is mijns inziens glashelder: de vergrijzing zorgt bij ongewijzigd beleid tot een substantieel verdelingsprobleem tussen de generaties en economische stagnatie als de belastingen stijgen om de publieke uitgaven te blijven bekostigen

Natuurlijk zijn politieke oplossingen denkbaar die het vergrijzingsprobleem verminderen door bijvoorbeeld de pensioenuitkeringen te ontkoppelen of de

gezondheidszorguitgaven te verminderen, maar dat zijn politieke keuzen die in eerste instantie niet moeten worden vermengd met de vraag hoe groot het vergrijzingsprobleem is. Bovendien worden dan automatisch ook normatieve uitspraken gedaan over de gewenste omvang van de collectieve sector en de mate van inkomensongelijkheid.

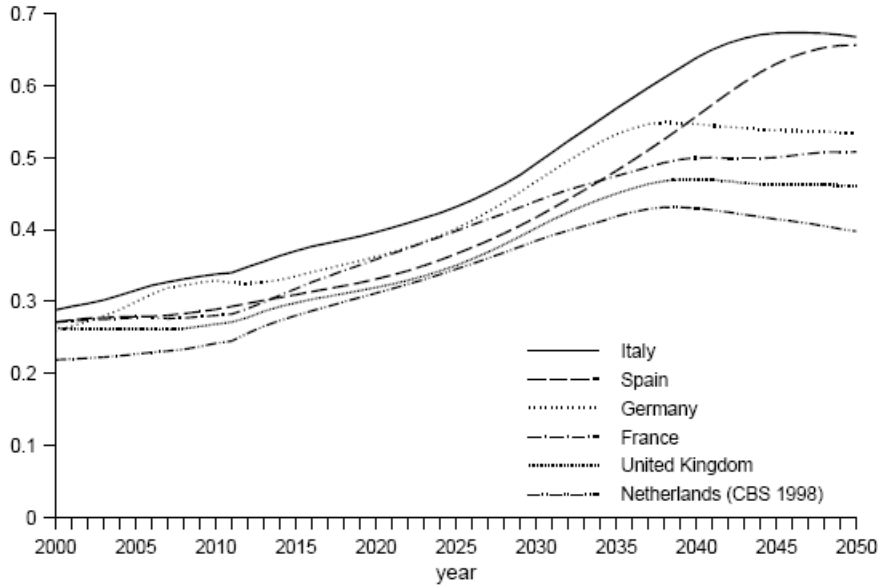
De gevolgen van het opdoemende verdelingsprobleem worden pas op lange termijn volledig zichtbaar. Daarom wordt een scenario van Nederland geschetst waarin wordt afgewacht en niets gedaan. De solidariteit tussen de generaties komt onder druk te staan. Ook zal de economische ontwikkeling stagneren als de belastingtarieven moeten stijgen om de publieke arrangementen overeind te houden. Intergenerationele solidariteit zal gedeeltelijk worden vervangen door meer informele solidariteit tussen de generaties binnen families. Met name de minst welvarenden zijn de dupe bij een generatieconflict omdat zij niet kunnen terugvallen op hun ouders of kinderen: arme bejaarden, jongere werknemers met een kwetsbare arbeidsmarktpositie, vrouwen in het algemeen en kinderen uit arme gezinnen. Een generatieconflict leidt tot meer maatschappelijke ongelijkheid en minder welvaart.

Velen menen dat het niet zo'n vaart zal lopen met de vergrijzing zoals ook recentelijk door De Vries betoogd.⁵ Ik zal een aantal veel gebruikte argumenten de revue laten passeren en van kritische kanttekeningen voorzien. Vervolgens zal ik stilstaan bij de gemakkelijke pleidooien om de staatsschuld af te lossen zonder dat wordt uitgelegd hoe dat dan gerealiseerd moet worden. Tot slot zal ik maatregelen bespreken die helpen om het vergrijzingsprobleem op een efficiënte en rechtvaardige manier op te lossen. In tegenstelling tot het voorgaande is deze laatste sectie normatief en niet positief.

Vergrijzingsstudie van het CPB (2000)

De demografische oorzaken van de vergrijzing zijn al jaren bekend. De levensverwachting neemt toe. Vrouwen krijgen minder kinderen, mede door het gestegen opleidingspeil. En de mensen uit de geboortegolf na de tweede wereldoorlog bereiken de pensioengerechtigde leeftijd. De vergrijzing is structureel. De verhouding tussen ouderen en werkenden zal niet veel afnemen na sterfte van de babyboomgeneratie vanwege de hogere levensverwachting en ontgroening.⁶ In het kader is te zien hoe de afhankelijkheidsratio (verhouding tussen 65-plussers en ten opzichte van de beroepsbevolking) toeneemt in de komende jaren.

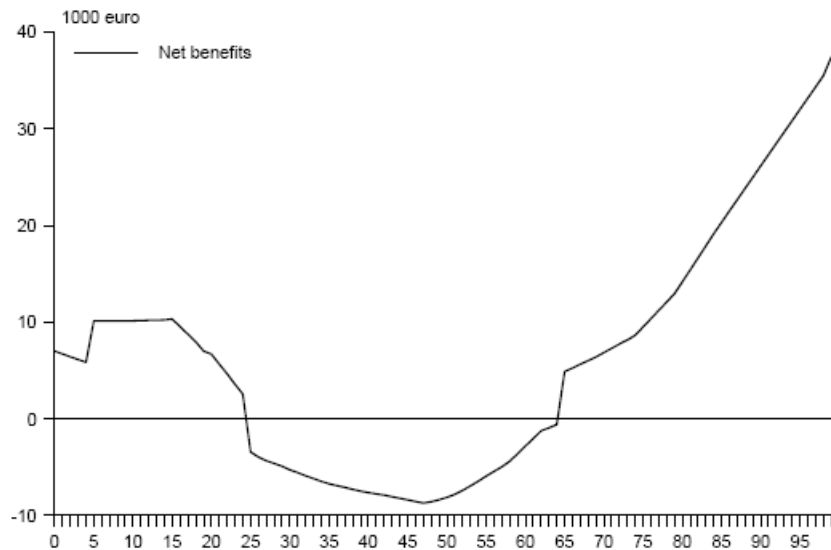
Afhankelijkheidsratio

Bron: Van Ewijk e.a. (2000, p.16), noot 2.

In het tweede kader is het gemiddelde leeftijdsprofiel te zien van het netto overheidsprofijt. Het netto profijt is de waarde van ontvangen overheidsvoorzieningen minus de betaalde belastingen. Jongeren profiteren tot aan hun 25^e van de overheid (door onderwijs, kinderbijslag en kinderopvang). Als mensen gaan werken betalen ze meer belasting dan ze van overheidsvoorzieningen profiteren. Door voorzieningen als de VUT en WAO neemt het profijt van de overheid rond de 50^e weer toe. Na de pensioenleeftijd worden mensen weer netto-ontvangers van de overheid, waarbij de kosten zeker op hogere leeftijd exponentieel stijgen vanwege zorguitgaven.

Leeftijdsprofiel van het netto overheidsprofijt

Bron: Van Ewijk e.a. (2000, p.28), noot 2.

Als we de twee figuren combineren is er weinig fantasie voor nodig om te zien dat er door de vergrijzing een verdelingsprobleem ontstaat. Allereerst betalen de werkenden de AOW voor de ouderen. Ten tweede stijgen de kosten van de gezondheidszorg, die ook overwegend door jongeren wordt gefinancierd.⁷ Ten derde is er een aantal kleinere zaken die ook de balans tussen de generaties scheef trekt waarvan de WAO de belangrijkste is.

Op dit moment betalen vijf werkenden voor één 65-plusser. In 2040 moeten deze 5 werkenden *twee* 65-plussers onderhouden, oftewel een verdubbeling van het aantal ouderen op het aantal werkenden in ruim 30 jaar tijd. Tussen 2000 en 2040 stijgen de totale collectieve uitgaven netto met 4,2%. Er resteert een stijging van 8,1% BBP door de kosten voor AOW en zorg. De netto toename is beperkt, met name omdat de belastingen op pensioenuitkeringen toenemen met 5,1% BBP. Al met al is een totale uitgavenstijging van 4,2% BBP niet een schrikbarende toename en de Nederlandse economie kan dit in beginsel gemakkelijk dragen.

Vergrijzingssommen CPB (2000), uitgaven, inkomsten, rentelasten en staatsschuld in procenten van het BBP

Jaar	2001	2010	2020	2040	Schatting	Toename 2001-2040	
					2007	Totaal	Vergrijzing
						4,2	8,1
Uitgaven	44,9	46,3	48	53,5	45,9	8,6	
-AOW	4,5	5,4	6,8	9	5,1	4,5	4,5
-Gezondheidszorg	7	7,7	8,6	10,6	7,5	3,6	3,6
-Overig	29,9	31,1	30,9	31	30,7	1,1	
-Rente	3,5	2,1	1,7	2,9	2,5	-0,6	
Inkomsten	45,8	46,5	47,7	50,2	46,3	4,4	
-Pensioenen	3,3	3,8	5,2	8,4	3,7	5,1	
-Overige belastingen	40,1	40,5	40,5	40,2	40,4	0,1	
-Inkomsten activa	2,4	2,2	2	1,6	2,3	-0,8	
EMU							
Begrotingssaldo	0,9	0,2	-0,4	-3,4	0,4	-4,3	
Primair saldo	4,4	2,3	1,3	-0,5	2,9	-4,9	
Overheidsschuld	54	36	28	51	41,4	-3,0	

Bron: Van Ewijk e.a. (2000, p. 53), noot 2.

Update van het CPB (2003)

De toekomst is minder rooskleurig dan de mensen van het CPB in 2000 becijferden. In 2003 is er een update van de eerdere berekeningen gemaakt.⁸ Deze berekeningen beginnen echter pas in 2007 dus de uitgangssituatie is anders dan in 2000. Ik heb op basis van de eerdere studie een schatting gemaakt van de situatie in 2007 (zie eerste kader, laatste kolom).⁹

Allereerst valt op dat de zorgkosten in de periode 2001-2007 reeds met circa 0,8%-punt van het BBP zijn gestegen ten opzichte van de in 2000 geschatte waarde van 7,5% BBP. CPB berekeningen laten zien dat het zorgaandeel in 2001 al 8,7% van het BBP is.¹⁰ Het vergrijzingseffect is nu al duidelijk in de zorguitgaven terug te vinden. De opgebouwde pensioenvermogens zijn momenteel minder groot dan eerder geraamd. Door

niet-marktconforme pensioenwaarderingsmethoden verrekenden de pensioenfondsen de waarde van hun verplichtingen met een vaste rekenrente van 4%. Hierdoor is de uitholling van het pensioenvermogen in de jaren '90 gemaskeerd omdat de waardevermindering van de verplichtingen in de jaren '90 buiten beeld is gebleven aangezien de rente daalde. Bij een dalende rente nemen de verplichtingen toe. Tegelijkertijd zijn de pensioenfondsen massaal in aandelen gaan beleggen, inmiddels zo'n 40% van de pensioenportefeuille. Gedurende de beurshype in de jaren '90 hebben werknemers te weinig of geen pensioenpremies betaald. Er zijn zelfs premie-terugstortingen geweest en pensioenregelingen zijn verder opgetuigd.¹¹ Daar tegenover hebben de gepensioneerden in de jaren '90 het met een karige indexatie moeten redden waardoor de belastingopbrengsten uit pensioenuitkeringen structureel zijn gaan tegenvallen met 0,4% BBP.

Vergrijzingssommen CPB (2003), uitgaven, inkomsten, rentelasten en staatsschuld in procenten van het BBP

	2007	2020	2040	Toename 2007-2040		Toename 2001-2007	
				Totaal	Vergrijzing	Totaal	Vergrijzing
				5,5	7,3	2,3	0,8
Uitgaven	45,6	49,3	56,7	11,1		-0,3	
-AOW	5,1	6,8	9	3,9	3,9	0,0	0,0
-Gezondheidszorg	8,3	9,6	11,7	3,4	3,4	0,8	0,8
-Overig	29,5	29,9	29,9	0,4		-1,2	
-Rente	2,7	3	6,1	3,4		0,2	
Inkomsten	43,7	46,9	49,3	5,6		-2,6	
-Pensioenen	3,3	5,3	8,4	5,1		-0,4	
-Overige belastingen	38	39,6	39,3	1,3		-2,4	
-Inkomsten activa	2,4	2	1,6	-0,8		0,1	
EMU							
Begrotingssaldo	-1,8	-2,4	-7,4	-5,6		-2,2	
Primair saldo	0,9	0,6	-1,4	-2,3		-2,0	
Overheidsschuld	51	52	109	58		9,6	

Bron: Draper e.a. (2003, p. 51), noot 3.

De dekkingsgraad is te rooskleurig voorgesteld en door het leeglopen van de ICT-luchtbel op de aandelenmarkten is een aanzienlijk deel van de pensioenvermogens inmiddels verdampt. Er zijn te weinig buffers opgebouwd in de goede jaren en de huidige generaties moeten de tekorten aanzuiveren via premieverhogingen. Een groot deel van de recente economische neergang kunnen we op conto van de stijgende pensioenpremies schrijven. De CPB-economen becijferen dat iemand geboren in 1973 gedurende zijn leven zo'n 15 duizend euro meer pensioenpremies betaalt dan dat hij/zij ooit aan pensioen uitgekeerd zal krijgen zolang de pensioenen gekoppeld blijven aan de welvaartsontwikkeling.¹² Omdat de premies fiscaal aftrekbaar zijn derft de overheid momenteel belastinginkomsten. Hoewel de pensioenuitkeringen ook worden belast resteert er door de inhaalpremies een netto aanslag op de publieke financiën omdat de overheid de pensioenopbouw subsidieert. Via de omkeerregel mogen werknemers

pensioenpremies tegen een hoger tarief aftrekken dan waartegen de pensioenuitkeringen worden belast. Mede door de dekkingstekorten nemen de belastingontvangsten met 2,4% BBP af vanwege de stijgende pensioenpremies die worden afgetrokken.

Ten opzichte van 2001 stijgen de totale netto overheidsuitgaven over de periode 2000-2007 met 2,3% BBP en de vergrijzingsgerelateerde kosten aan AOW en zorg maken daarvan circa een derde uit: 0,8% BBP.

De nieuwere sommen laten over de periode 2007-2040 een lichtere netto vergrijzingslast van 7,3% stijging zien ten opzichte van 2001. Daar staan hogere overige lasten tegenover omdat met name de rentekosten voor de overheid groter zijn. De staatsschuld loopt door de economische malaise al een aantal jaren gestaag weer op en daalt niet zoals in het eerdere scenario was voorzien. Over de gehele periode van 2001-2040 resulteert derhalve een netto stijging van de vergrijzingsgerelateerde uitgaven van 8,1% BBP en totale uitgavenstijging van 7,8% BBP. Dit is dus al minder rooskleurig dan de berekeningen aanvankelijk leken in 2000.

Toekomstige ontwikkelingen

Voor een realistisch beeld van de vergrijzingslasten moet er volgens mij met nog drie andere factoren rekening worden gehouden. Ten eerste daalt de reële rente al jaren. De 4% rente waarmee de oorspronkelijke CPB berekeningen zijn gemaakt volstaat niet meer. Ten tweede moet er rekening worden gehouden met mogelijk positieve effecten van de ingrepen in de sociale zekerheid. Tot slot gaan de zorguitgaven naar mijn inschatting hoger uitvallen.

De reële rente op staatsobligaties bevindt zich al jaren op historisch lage niveaus.¹³ De vergrijzing is een mondiaal fenomeen dat in heel Europa, de VS en China toeslaat. Daardoor neemt het aanbod van (buitenlandse) pensioenbesparingen toe en dat drukt het rendement op Nederlandse pensioenbeleggingen. De rendementen kunnen zich ook herstellen omdat er macro-economisch gezien veel ontspaard gaat worden als de babyboomers met pensioen zijn gegaan. Het netto effect op de rente is met onzekerheden omgeven omdat de vergrijzing niet parallel verloopt in verschillende landen.¹⁴ Mijn inschatting is dat het aanbod van besparingen in de komende decennia zal blijven toenemen, omdat de babyboomers nog niet met pensioen zijn. De rente zal daarom vermoedelijk laag blijven of mogelijk verder dalen.

In veel andere Europese landen (Duitsland, Frankrijk, Italië en Spanje) zal de vergrijzing genadeloos en veel harder toeslaan dan in Nederland.¹⁵ Deze landen hebben meestal al hun collectieve voorzieningen rond omslagstelsels georganiseerd. Ze dansen op een zinkende Titanic. Fundamentele en vaak pijnlijke ingrepen in arbeidsmarkt, sociale zekerheid en pensioenen zijn noodzakelijk maar worden nog maar mondjesmaat doorgevoerd en stuiten op maatschappelijk verzet. Deze landen komen door de vergrijzing in enorme, zo niet, onoverkomelijke, financiële problemen. Overigens kan de daling van de reële rente worden beperkt als buitenlandse overheden zich vanwege de economische malaise in deze landen in de schulden moeten steken om de overheidstekorten te financieren.

De oorspronkelijke 4% reële rente zal naar beneden moeten worden bijgesteld. De huidige reële lange rente schommelt al jaren rond de 2-3% en bevindt zich nu op zo'n 2%.¹⁶ Naar mijn verwachting zal het CPB haar nieuwe sommen maken met een reële rente van 3% in plaats van 4%. Dit heeft aanzienlijke consequenties voor de

overheidsfinanciën, omdat bij een lagere rente de investeringen toenemen, evenals de economische groei en de lonen. Dit heeft een positief effect op de belastinginkomsten. Echter, doordat de rente daalt nemen de pensioenverplichtingen toe, de pensioenpremies stijgen en daardoor zullen er minder belastinginkomsten zijn door de aftrekbare pensioenpremies. Het laatste effect is dominant. Netto derft de overheid belastinginkomsten. Daarnaast nemen de vrije besparingen af en stijgt de consumptie. Bovendien neemt bij een lagere rente ook de waarde van toekomstige uitgaven toe omdat de toekomst minder zwaar wordt verdisconteerd. Daardoor komt de vergrijzingslast harder aan.

De zorguitgaven stijgen al jaren sterk en deze kosten zullen in 2040 hoger uitvallen dan de 10,6% BBP zoals in 2000 geraamd door het CPB. In de update van 2003 stijgen de zorgkosten al naar 11,7% BBP in 2040. Het CPB heeft in 2004 verschillende scenario's gemaakt voor de ontwikkeling van de zorguitgaven en daaruit blijkt ook dat de zorg meer gaat kosten.¹⁷ In het gunstigste scenario komen de zorgkosten in 2040 op 13,3% en het meest ongunstige scenario op 14,6% uit. Ook de invoering van de nieuwe ziektekostenverzekering zal tot hogere zorgkosten leiden dan eerder was voorzien.¹⁸ Economische studies laten zien dat bij ongebreidelde ontwikkelingen de zorg wel een derde van het nationaal inkomen kan opslokken. Door voortschrijdende technische ontwikkelingen zijn er steeds meer dure geavanceerde levensrekkende ingrepen mogelijk. Een onvoorzien hogere levensverwachting ondermijnt de houdbaarheid van de overheidsfinanciën verder door hogere zorguitgaven maar ook meer AOW-lasten.¹⁹ Ik neem in mijn berekening het midden van de CPB scenario's waardoor de zorguitgaven in 2040 op 14% van het BBP zullen eindigen in plaats van de in 2000/2003 geraamde 10,6/11,7% BBP.

Er zijn ook gunstige ontwikkelingen die in 2000 niet waren voorzien. De gemiddelde uittredingsleeftijd van ouderen is aan het toenemen in recente jaren.²⁰ Hierbij spelen mogelijk gunstige effecten van de kabinetsmaatregelen in VUT en prepensioen, voor zover ze niet zijn gerepareerd. Daarnaast lijken met name de kosten van de WAO te dalen. Strengere regels voor de WAO en de langere doorbetalingsverplichting leiden tot minder instroom. Het is echter onduidelijk of deze laatste trend volledig doorzet. Het kabinet is voornemens de boete af te schaffen voor werkgevers die teveel werknemers in de WAO doen belanden en daarbij wordt de WAO-uitkering voor volledig arbeidsongeschikten verhoogd. Beiden hebben nadelige effecten op de verwachte instroom omdat werkgevers weer ongestraft werknemers kunnen laten afvloeien in de WAO en de WAO-uitkering voor werknemers aantrekkelijker wordt. Hier staat tegenover dat de groei van de vrouwenparticipatie lijkt te stikken, wellicht mede veroorzaakt door de afschaffing van de werkgeversbijdrage in de kinderopvang. Al met al kan naar mijn verwachting een licht positief effect op de arbeidsparticipatie worden verwacht. Hoe groot is lastig in te schatten. Ik neem hieronder aan dat door alle kabinetsmaatregelen tezamen de arbeidsparticipatie over de gehele linie structureel met 2% toeneemt. Berekening van het CPB laten zien dat dit vergelijkbaar is met snijden in de vroegpensioenregelingen gecombineerd met een strengere WAO of door verhoging van de pensioenleeftijd naar 67 jaar. Ik heb een berekening gemaakt van de vergrijzingsommen als met de lage rente, de stijgende zorguitgaven en stijgende arbeidsparticipatie rekening wordt gehouden (zie kader).²¹ Natuurlijk is deze inschatting

omgeven met grote onzekerheden. Alleen de nieuwe CPB-berekeningen die eind 2005 verschijnen kunnen echt uitsluitsel geven.

Vergrijzingsommen Jacobs, uitgaven, inkomsten, rentelasten en staatsschuld in procenten van het BBP

	2007	2040	Toename 2007-2040		Toename 2001-2007	
			Totaal	Vergrijzing	Totaal	Vergrijzing
			11,7	9,7	2,3	0,8
Uitgaven	45,6	60,7	15,1		-0,3	
-AOW	5,1	9,1 ^{a)}	4,0	4,0	0,0	0,0
-Gezondheidszorg	8,3	14,0	5,7	5,7	0,8	0,8
-Overig	29,5	30,1 ^{a)}	0,6		-1,2	
-Rente	2,7	7,6 ^{b)}	4,9		0,2	
Inkomsten	43,7	47,1	3,4		-2,6	
-Pensioenen	3,3	8,4	5,1		-0,4	
-Overige belastingen	38	37,1	-0,9		-2,4	
-Inkomsten activa	2,4	1,6	-0,8		0,1	
EMU Begrotingssaldo	-1,8	-13,6	-11,8		-2,2	
Primair saldo	0,9	-6,0	-6,9		-2,0	
Overheidsschuld	51	154,7 ^{b)}	109,9		9,6	

Noten:

^{a)} Bij deze overheidsuitgaven is verondersteld dat ze een constant aandeel hebben in totale overheidsuitgaven.

^{b)} Aangenomen wordt dat de procentuele effecten op rente en staatsschuld optellen. Dit is waarschijnlijk niet accuraat en leidt tot een onderschatting, zie noot 3. De effecten op financieringstekort en staatsschuld zijn ook onderschat omdat het effect van stijgende zorgkosten op tekort en schuld niet is meegenomen.

De effecten van de lagere rente worden gebaseerd op de berekeningen van een 1% lagere rente vande CPB update uit 2003. De effecten van een 2% hogere arbeidsparticipatie baseer ik op de twee maal de omvang van de effecten van een 1% hogere arbeidsparticipatie uit dezelfde studie.²² De zorguitgaven worden tenslotte op 14% BBP in 2040 gesteld.²³

Als er niet wordt ingegrepen lopen de kosten van de vergrijzing nog sterker op. Mijn inschatting is dat grijze druk zo'n 10% van het BBP zal oplopen gedurende 2007-2040. Over de hele horizon van 2001-2040 leidt de vergrijzing aldus tot zo'n 10,5% BBP netto uitgavenstijging. De totale collectieve uitgaven zullen volgens mijn rekenexercitie met circa 14% BBP toenemen omdat de staatsschuld sterk zal oplopen en de rentelasten toenemen ondanks de lage rente op overheidsobligaties. 14% uitgavenstijging is meer dan het drievoudige van de 4,2% BBP die in 2000 was voorzien. De berekeningen onderschatten bovendien de oploop van schuld en rentelasten. De toekomstige generaties erven dus niet alleen een vergrijzingsprobleem maar ook een veel hogere staatsschuld. Ter illustratie, een 14% BBP stijging van de collectieve uitgaven is substantieel groter dan de stijging van de collectieve lasten door de uitbouw van de sociale zekerheid in de jaren '70 waar de collectieve lastendruk van 37% BBP in 1971 steeg naar een maximum van 45% BBP in 1986.²⁴

De intergenerationele verdelingskwestie

De overheidsfinanciën zijn bij de huidige collectieve arrangementen niet houdbaar, zelfs niet in het oorspronkelijke CPB scenario van 2000. Dat wil zeggen dat bij ongewijzigd beleid er te weinig geld in de staatskas stroomt om alle collectieve voorzieningen te blijven betalen. Dit heeft consequenties voor de welvaartsverdeling tussen de generaties. Toekomstige generaties moeten via hogere belastingen de staatsschuld aflossen die ontstaat als de overheidsuitgaven oplopen en niet gedekt worden door hogere belastingen.

Als maat voor de houdbaarheid van de overheidsfinanciën wordt hier de term ‘generatietekort’ gebruikt. Dit is de belasting die toekomstige generaties gedurende hun leven extra moeten betalen om de overheidsvoorzieningen financieel weer houdbaar te maken als de overheid niets doet en de overheidsfinanciën op zijn beloop laat.²⁵ Generatierekeningen geven uitsluitsel over het generatietekort.²⁶ De generatierekening van iemand uit een bepaald leeftijdscohort geeft voor die generatie het saldo van de waarde van publieke voorzieningen en belastingbetalingen over de resterende jaren dat men leeft. Het verschil tussen het nettoprofijs van een netgeborene (een 0-jarige), die profiteert van alle huidige regelingen en het nettoprofijs van een niet-geborene, die daarnaast ook een eventueel tekort in de overheidsfinanciën moet dichten is het generatietekort. Als we alle uitgaven en ontvangsten over de jaren netjes optellen en verdisconteren moeten de totale overheidsuitgaven gelijk zijn aan de totale belastingontvangsten. Als een ongeboorene een lager profijt heeft van de overheid dan een netgeborene, dan zijn de huidige overheidsfinanciën te genereus en financieel niet houdbaar. Om te voorkomen dat de staatsschuld gaat exploderen (omdat de overheid de rente moet gaan financieren via het aangaan van nieuwe schulden) moeten niet-geborenen het tekort dichten door hogere belastingen. Daarom is hun nettoprofijs lager dan van een netgeborene.

De generatierekeningen geven alleen informatie over de houdbaarheid van de overheidsfinanciën: ze kunnen helaas niet worden gebruikt om de verschillen in het profijt van de overheid van de nu levende generaties uitdrukken, alleen de verschillen tussen netgeborenen en nietgeborenen. De reden is dat het sociaal-economische beleid voor de nu levende generaties voortdurend is veranderd en daarmee de welvaart van de verschillende generaties die nu leven op verschillende manieren heeft beïnvloed. Een goede welvaartsvergelijking tussen levende generaties is daarom niet goed mogelijk.

Het netto profijt van de overheid van een netgeborene is volgens CPB-berekeningen van 58,8 duizend euro en dat voor nog niet-geborenen is het netto profijt 44,2 duizend euro. Het generatietekort is 14,6 duizend euro, oftewel $14,6/58,8 = 25\%$ van het netto profijt van een nuljarige. De huidige overheidsfinanciën zijn niet houdbaar en bij ongewijzigd beleid zullen de belastingen voor toekomstige generaties 25% hoger zijn gedurende hun leven dan voor huidige generaties om de overheidsfinanciën niet te laten ontsporen.²⁷

Dit generatietekort kan oplopen tot ver boven de 50% als rekening wordt gehouden met bovengenoemde tegenvallers. Uit eerdere CPB berekeningen weten we dat de vergrijzingssommen hier gevoelig voor zijn. Met andere woorden, het gemiddelde belasting- en premieniveau neemt voor de toekomstige generaties toe van 40% nu tot 50% en misschien wel 60% van het inkomen in 2040 als de collectieve uitgaven op het huidige peil blijven.

De marginale belastingtarieven (inclusief BTW en inkomensafhankelijke regelingen) liggen hoger dan de gemiddelde belastingtarieven omdat er vele

belastingvrijstellingen, aftrekposten en belastingkortingen zijn. Bij een kleinere belastingbasis zijn hogere marginale tarieven nodig om dezelfde opbrengst te genereren. De marginale tarieven stijgen bij ongewijzigd beleid van circa 60% nu naar niveaus van circa 70-80% van het inkomen als er verder niet wordt beknibbeld op de herverdelende taken van het belastingstelsel.²⁸ Met andere woorden, van iedere verdiende euro wordt er meer dan 2/3 afgedragen aan de overheid. Alle berekeningen van het CPB laten zien dat dergelijke hoge marginale tarieven schadelijk zijn voor de arbeidsparticipatie, de opbouw van menselijk kapitaal via onderwijs en training, de werkgelegenheid, de lonen en het inkomen. Met andere woorden, bij ongewijzigd beleid wordt de toekomstige welvaart ondermijnd door de stijgende marginale belastingdruk.

De vereiste directe en permanente aanpassing van de belastingen om de overheidsfinanciën weer houdbaar te maken is een alternatieve maat voor de onhoudbaarheid van de overheidsfinanciën. Bij deze maat grijpt de overheid onmiddellijk in, in plaats van af te wachten. De nu levende generaties betalen dan ook meer belasting en wentelen niet meer alles af op de toekomstige generaties. CPB sommen uit 2000 laten zien dat een eenmalige en permanente belastingverhoging van 0,7% BBP nodig is om de belastingen vervolgens vlak te houden. In de update van 2003 is al een veel grotere aanpassing van de belastingen met circa 1,8% BBP nodig. Deze getallen zijn minder indrukwekkend dan de generatietekorten zoals hierboven uitgerekend omdat bij een onmiddellijke en permanente verhoging van de belastingen de overheidsfinanciën niet uit het lood slaan, omdat de huidige generaties ook al een deel van het probleem voor hun rekening nemen. Bij mijn eigen berekeningen schat ik dat de belastingaanpassing hoger zal zijn en ergens tussen de 2% en 3% BBP zal bedragen, maar ook hier hou ik een slag om de arm. Overigens vereist zelfs een onmiddellijke en permanente aanpassing van 2-3% BBP een tariefsverhoging in de BTW met 6-9%-punten.

De conclusie is wat mij betreft kristalhelder: bij ongewijzigd beleid is de vergrijzing een reëel maatschappelijk en economisch probleem. De gevolgen van de vergrijzing zijn op zijn minst vergelijkbaar met de uitbundige uitbouw van de sociale zekerheid in de jaren '70. Naast een vergrijzingsprobleem zullen de toekomstige generaties bovendien de staatsschuld en de daarbij behorende rentelasten erven die zeer substantieel stijgen bij inadequaat ingrijpen. Nietsdoen heeft pijnlijke consequenties voor Nederland. Denk aan de saneringen uit de jaren '80. Bij ongewijzigd beleid is de vergrijzing splijtstof voor een generatieconflict en kan vergrijzing het economisch proces ontwrichten.

Italiaanse toestanden

Welke gevolgen het uitblijven van ingrepen hebben, wordt in het volgende scenario geïllustreerd. Ouderen blijven zich succesvol verzetten tegen ingrepen in sociale zekerheid en arbeidsmarktregelingen. Daarnaast draaien de jongere generaties op voor de risico's bij de pensioenfondsen. Nederland zal in een statisch renteniersland veranderen. Het blijft aantrekkelijk om vroeg te stoppen met werken waardoor de uittredingsleeftijd niet toeneemt. De arbeidsproductiviteitsgroei daalt wegens slecht onderwijs en het nationale onvermogen om te innoveren. Ook neemt het arbeidsaanbod af vanwege de stijgende marginale belasting- en premiedruk om de uit de stijgende overheidsuitgaven te beteugelen en de tekorten bij de pensioenfondsen te blijven dekken.

Groepen hoger opgeleiden migreren naar de VS, Australië en de Scandinavische landen waar de vergrijzing minder hard toeslaat en waar óf lagere belastingen zijn óf onderwijs en kinderopvang beter zijn georganiseerd. Door migratie van de hogere inkomens worden met name de ‘*working poor*’ getroffen door de hoge belastingen. De etnische spanningen lopen op omdat de werkende allochtonen nu tot de belangrijkste financiers behoren van de autochtone ouderen.

Door de politieke macht van de ouderen wordt er voorrang gegeven aan uitgaven voor zorg en AOW en wordt er verder bezuinigd op onderwijs en kinderopvang. Door slechter onderwijs vallen meer jongeren uit, waaronder allochtonen, die vervolgens kansloos worden op de arbeidsmarkt en proberen via het zwarte of criminele circuit te overleven. De meest kansrijke studenten uit gegoede milieus gaan hun heil zoeken aan de Amerikaanse en Britse universiteiten. Vrouwen zijn op grote schaal weer financieel gedwongen om huisvrouw te zijn omdat voor velen de kinderopvang niet meer is te betalen.

De belastingopbrengsten vallen terug door de slecht draaiende economie en de erosie van de belastingbasis. De kosten voor gezondheidszorg en AOW kunnen niet meer goed worden opgebracht. Pensioenfondsen komen ook in zwaar weer terecht en de indexering van de pensioenuitkeringen wordt niet doorgezet. Door noodzakelijke bezuinigingen en de onvermijdelijke ontkoppeling van de AOW-uitkeringen kunnen de allerarmste bejaarden het niet meer opbrengen om in hun levensonderhoud te voorzien. Zwervende bejaarden worden een normale verschijning in het straatbeeld.

Dit is geen doemscenario. Dit scenario beschrijft momenteel het dagelijkse leven in Zuid-Italië. Ook Nederland blijft in dit scenario doordraaien, maar op een laag pitje en in een veel onaangename maatschappelijk klimaat. Het zal zeker niet zo zijn dat de solidariteit tussen de generaties verdwijnt, maar ze zal wel van aard veranderen. De afgedwongen collectieve solidariteit zal, net als in Italië, worden vervangen door informele solidariteit binnen de familie. Zoals het eigenlijk vroeger was voor de uitbouw van de sociale zekerheid.

Welvarende families blijven hun zaakjes zelf organiseren. Kinderen van rijke babyboomers zien erfenissen en huizen tegemoet. Ze zullen voor oma of opa een goed verzorgingshuis kunnen regelen als het misgaat bij de publieke zorgvoorzieningen. Ze laten hun eigen kinderen in het buitenland studeren en kopen te zijner tijd een huis voor hun kinderen omdat het eigen huisbezit onbetaalbaar is en blijft. En ze zullen, wanneer ze zelf oud zijn, voor kinderopvang van hun kleinkinderen spelen.

De prijs in dit scenario wordt betaald door de maatschappelijk minder gefortuneerden. In families waarin geen geld is om goed onderwijs of kinderopvang te organiseren zijn vrouwen weer genoodzaakt om achter het aanrecht te blijven. Kinderen uit arme families zien geen kans meer om zich goed te scholen en ontwikkelen: aan het ideaal van gelijke kansen in het leven komt daarmee een einde. Nederland zal weer meer een klassensamenleving worden waarin mensen weer met elkaar trouwen op basis van afkomst. Arme opa's en oma's moeten noodgedwongen meer en meer in bij hun kinderen inwonen als de overheidsvoorzieningen te slecht worden. De individuele bewegingsvrijheid zal dus met name voor arme groepen verder worden ingeperkt.

Kortom, de vergrijzingskwestie draait uiteindelijk niet om solidariteit tussen de generaties, maar om ‘klassieke’ solidariteit van rijk met arm. Als de vergrijzingsproblematiek niet adequaat wordt opgelost betekent dat een stap terug in de

tijd waarin het ideaal van gelijke onderwijskansen wordt opgegeven, waarin de emancipatie van vrouwen een slag wordt teruggedraaid, waarin de sociale cohesie wordt ondermijnd, waarin de individuele vrijheid wordt beperkt en waarin de toekomstige welvaart afkalft.

Verdwijntrucs, sprookjes, kwakzalverij en andere schijnoplossingen

Het is niet erg als mensen van mening verschillen over mogelijke oplossingen van het vergrijzingsprobleem. Hier spelen immers politieke voorkeuren en rechtvaardigheidsoverwegingen een doorslaggevende rol. Maar helaas deelt niet iedereen de feitelijke vaststelling dat de vergrijzing tot een economisch en een verdelingsprobleem tussen de generaties leidt. En dat ondermijnt het draagvlak voor mogelijke oplossingen, welke dat ook mogen zijn.

Bij velen bespeur ik een struisvogelmentaliteit. Daarnaast worden argumenten gebruikt die bij enig nadenken toch wel merkwaardig zijn. Bijvoorbeeld dat ouderen arm zijn, maar dat tegelijkertijd de kinderen van deze ouderen grote erfenissen zullen krijgen. Ook zien sommigen door hogere economische groei het vergrijzingsprobleem als sneeuw voor de zon verdwijnen, daarbij vergetend dat de vergrijzingslasten in principe net zo hard meegroeien. Veel linkse mensen denken dat het vergrijzingsprobleem eenvoudig wordt opgelost door de vergrijzingslasten op het bordje van werkgevers te leggen. Een aantal economen beweert soms dat het met de pensioenen vanzelf goed komt als we in minder ontwikkelde landen gaan beleggen waar de rendementen hoger zijn. Het is een bont allegaartje aan argumenten dat in deze paragraaf wordt besproken.

Magische verdwijntrucs

De vergrijzing is in haar aard eigenlijk een links thema: door de vergrijzing hebben de minder welvarende bejaarden en maatschappelijk zwakkeren het nakijken als er niets gebeurt. Het is opvallend hoe vaak linkse mensen het toch niet zo nauw nemen met de feiten over de vergrijzing. Paul Kalma en Paul de Beer ontkennen bijvoorbeeld eigenlijk dat de vergrijzing leidt tot een verdelingsprobleem en beschouwen de vergrijzing dus niet als een wezenlijke kwestie.²⁹

Een magische verdwijntruc kwam enkele jaren geleden van Jan van Zijl. Veel mensen is toen een rad voor ogen gedraaid met een niet-bestaand AOW-spaarfonds waaruit de oplopende kosten van de AOW zouden worden betaald. Maar ondertussen is geen cent extra gespaard voor de vergrijzing.³⁰ Het enige dat de overheid heeft gedaan is wat naambordjes verhangen in de overheidsbegroting. Tot op de dag van vandaag gaat het kabinet door met het opvoeren van het AOW-spaarfonds in de overheidsbegroting.

Ook De Vries wil ons in deze bundel doen geloven dat er geen vuiltje aan de lucht is. De Vries doet de correcte constatering dat de stijgende belastingen over pensioenuitkeringen een heel stuk helpen om de stijgende kosten van de AOW op te brengen (zie ook eerste kader). Nog afgezien van de vraag of die opbrengst wel tot de vergrijzingslast gerekend mag worden, is het onjuist om te veronderstellen echter dat ouderen alleen maar belasting zouden betalen om de stijgende AOW-lasten te financieren, zoals De Vries zelf ook in zijn boek aangeeft. De vergrijzing is niet alleen een AOW-kwestie, maar gaat ook gepaard met hogere kosten voor gezondheidszorg, uitgaven aan WAO en grote intergenerationele overdrachten binnen de pensioenfondsen. Bovendien baseert de Vries zich op inmiddels verouderde cijfers. Door de lage rente en

de malaise bij de pensioenfondsen stijgen de kosten van de fiscale aftrek voor de pensioenpremies en kunnen hoogst waarschijnlijk de hogere belastingopbrengsten bij de pensioenuitkeringen niet worden gerealiseerd. Daarbij zullen de zorgkosten hoger uitvallen dan eerder geraamd.³¹

De Vries stelt elders dat de stijgende zorgkosten, of, althans een groot deel daarvan, eigenlijk niet thuishoren in het vergrijzingsdebat. Hij constateert terecht dat de stijging van de zorgkosten in mindere mate door demografische factoren wordt veroorzaakt maar door Baumol's kostenziekte, voortschrijdende technologische ontwikkelingen, kosten van medicijnen en behandeltechnieken.³² Maar dit doet niets af aan het feit dat overwegend de jongeren betalen voor de kosten van de gezondheidszorg en overwegend ouderen van zorg gebruik maken (zie ook figuur 2). Het maakt voor het verdelingsprobleem niet uit of jongeren meer moeten betalen omdat er meer ouderen zijn of dat ouderen betere zorg kunnen krijgen. Zolang de omslagelementen in financiering van de gezondheidszorg essentieel zijn, blijven stijgende zorgpremies onderdeel van het vergrijzingsvraagstuk.

Het best bewaarde geheim van Bert de Vries

Bert de Vries maakt in zijn boek en in deze bundel een belangrijk punt van de belastingen op de pensioenuitkeringen die met 5,1% BBP toenemen tot 2040. Daardoor zou Nederland als vanzelf immuun zijn geworden voor de vergrijzing omdat ouderen zelf de kosten van de vergrijzing grotendeels opvangen via hogere belastingafdrachten, zoals ook in het eerste kader te zien is. De Vries noemt dat het best bewaarde geheim van Den Haag.

Volgens mij ontbreekt er een belangrijk onderdeel in de redenering van De Vries. Hij kijkt namelijk alleen de belastinginkomsten uit pensioenen, maar laat de gedeerde belastingopbrengst van de pensioenpremieaftrek buiten beschouwing. Via de omkeerregel worden de pensioenpremies namelijk afgetrokken voor de belastingen omdat de pensioenuitkeringen later worden belast. In de vergrijzingsommen van het CPB, waarop de Vries zich baseert, wordt de belastingopbrengst uit pensioenen niet gesaldeerd met de gedeerde belastingopbrengsten van de pensioenpremieaftrek. De kosten van de premieaftrek worden onder de overige belastingopbrengsten geschaard.³³

Het is volgens mij economisch gezien niet correct om de belastingen op de pensioenuitkeringen te isoleren van de gedeerde belastingopbrengsten van de pensioenpremieaftrek. De overheid krijgt namelijk door de omkeerregel als zodanig geen extra opbrengsten. De opbrengstderving door de premieaftrek is identiek aan de extra belastingopbrengst bij pensioenuitkeringen indien het aftrektarief gelijk is aan het belastingtarief op de uitkering en het rendement op de pensioenen gelijk is aan de rente op staatsobligaties. De netto vermogenspositie van de overheid wordt door de belastingen op pensioenuitkeringen niet versterkt aangezien er tijdens het werkzame leven juist te weinig belasting is geheven. Deze conclusie haalt de angel uit De Vries' betoog. Omdat alleen de belastingschuld van de gepensioneerden aan de overheid wordt afgelost moeten de belastingen op pensioenuitkeringen niet tot de vergrijzingsgerelateerde opbrengst gerekend te worden.

Een alternatieve zienswijze is dat demografische factoren geen rol spelen bij de belastingen op pensioenen als de pensioenuitkeringen volledig kapitaalgedekt zouden zijn en geen omslagelementen kennen. In dat geval staat de fiscale behandeling van de

pensioenen los van de vergrijzing omdat iedereen voor zich zelf heeft gespaard. Bij volledige kapitaaldekking vinden er dus ook in beginsel geen intergenerationele overdrachten plaats. In de praktijk heeft het pensioenstelsel evenwel een gemengd karakter dat zowel kapitaaldekking en omslagelementen kent door de intergenerationele risicodeling in pensioenfondsen. Dat compliceert de zaak als bijvoorbeeld de beleggingsopbrengsten van de pensioenfondsen tegenvallen door een lagere rente.

Als de uitkeringen van de gepensioneerden gegarandeerd blijven, dan moeten de premies voor de werkenden toenemen om de uitkeringen te blijven betalen. Daardoor derft de overheid belastinginkomsten omdat de premies aftrekbaar zijn. Echter, de belastingopbrengst uit de pensioenuitkeringen blijft dan op peil. Als daarentegen de uitkeringen worden verlaagd om de premies constant te houden derft de overheid ook belastinginkomsten omdat de belastingen op de pensioenuitkeringen afnemen. De kosten van de aftrekbaarheid van de premies veranderen dan niet. Een lager beleggingsrendement leidt dus tot een derving van belastingopbrengsten, of het nu de werkenden of de gepensioneerden zijn die met een inkomensdaling worden geconfronteerd. De som van de belastingopbrengst uit pensioenuitkeringen minus de gedeerde opbrengst van de premieaftrek zal in beide gevallen evenveel omlaag gaan (als er verder geen subsidies zouden zijn). Als alleen wordt gekeken naar de belastingopbrengst uit pensioenuitkeringen dan leidt een lager beleggingsrendement in het geval de uitkeringen op peil blijven niet tot een daling van de belastingen op pensioenen. Dit zou de onterechte suggestie kunnen wekken dat er geen verdelingskwestie speelt en er geen belastingderving is door een lagere rente.

De Vries heeft wel een terecht punt dat door de vergrijzing de timing van de belastingopbrengsten verandert. Op dit moment is de generatie van de babyboomers nog volop aan het sparen voor de oudedagsvoorziening. Dat betekent dat er nu relatief veel premies worden afgetrokken en de opbrengsten van de belastingen op de pensioenuitkeringen relatief laag zijn. Als de babyboomgeneratie dadelijk met pensioen is, komt er relatief veel belastingopbrengst binnen en wordt er relatief weinig afgetrokken omdat er minder werkenden zijn. Zelfs als de gedeerde belastingopbrengsten van de premieaftrek worden meegenomen dan kan er een stijging van de netto-opbrengst van belastingen minus aftrek premies te zien zijn in 2040. Maar deze zal veel minder spectaculair zijn dan de 5,1% hogere belastingopbrengst op pensioenuitkeringen alleen.

Daar komt bij dat de overheid ook belastinginkomsten derft omdat de opbouw van pensioenen stevig wordt gesubsidieerd. Het tarief waartegen de pensioenpremies worden afgetrokken ligt hoger dan het ouderentariaf waartegen de pensioenuitkering gewoonlijk wordt belast. Bovendien betalen pensioenfondsen geen belasting over de beleggingswinsten. Berekeningen van Caminada en Goudzwaard suggereren dat dit om zo'n 2,5% van het BBP per jaar gaat. Weliswaar stijgen door subsidies de belastingen op pensioenuitkeringen, maar door de subsidies nemen de gemiste belastinginkomsten meer dan evenredig toe.³⁴

Als de vergrijzingsgerelateerde kosten stijgen door het wegstrepen van de belastingen op pensioenen dan nemen de niet-vergrijzingsgerelateerde kosten natuurlijk rechtevenredig af. Het netto probleem van stijgende collectieve uitgaven verandert niet door het al dan niet scharen van de belastingen op pensioenen onder de vergrijzingslasten. De vergrijzingsgerelateerde kosten zijn in mijn opvatting alleen de gezondheidszorg en de AOW en die gaan volgens het CPB samen zo'n 8% van het BBP

stijgen tot aan 2040. De fundamentele reden is dat bij AOW en zorg de omslagelementen in de financiering de doorslaggevende rol spelen.

Jongeren zijn rijk genoeg om de kosten te betalen?

Vaak wordt beweerd dat jongeren best wat meer belasting kunnen betalen omdat ze morgen veel rijker zijn dan de ouderen. Nog afgezien van de schadelijke economische gevolgen van het laten oplopen van de belastingen, kunnen hier een paar kanttekeningen bij worden geplaatst. In opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken is berekend dat de gemiddelde gepensioneerde in 2020 een pensioeninkomen heeft dat circa 93% is van een gemiddelde werknemer.³⁵ Hoewel de onderliggende veronderstellingen inmiddels ten nadele van ouderen zijn gewijzigd, is het onmogelijk om vol te houden dat ouderen morgen arm zijn. Hun inkomen is van vergelijkbare orde als dat van de werkenden.³⁶ Het wekt verwondering hoezeer vele welvarende ouderen het sprookje blijven vertellen dat oude mensen arm zijn. Vroeger was ouderdom inderdaad synoniem voor armoede.

Velen, waaronder bijvoorbeeld Marcel van Dam, stellen dat jongeren straks grote erfenissen zullen krijgen.³⁷ Dat is kwestieus. Op dit moment denkt bijvoorbeeld maar 22% van de 65-plussers in de VS een erfenis na te laten. Bovendien zijn erfenissen nogal scheef verdeeld. In de VS ontvangt 92% van de huishoudens helemaal geen erfenis.³⁸ Deze onderzoeken kunnen niet zonder meer op Nederland van toepassing worden verklaard, maar in Nederland is nauwelijks iets bekend over erfenissen. Echter, erfenissen hangen wel nauw samen met de vermogenspositie van huishoudens. De 30% rijkste mensen heeft zo'n 90% van het totale vermogen.³⁹ Een kleine groep rijkeluis kinderen zal ongetwijfeld grote erfenissen krijgen en zelfs baat hebben bij de vergrijzing. Mijn inschatting is dat een meerderheid van zo'n 80% van de mensen helemaal geen erfenis krijgt, vergelijkbaar met de VS. Echter, iedereen, arm of rijk, moet belasting betalen om de kosten voor de vergrijzing op te vangen.

Economische groei?

Er waart een mythe rond dat hogere economische groei de oplossing is voor de vergrijzing. Natuurlijk maakt economische groei ons wel allemaal rijker waardoor we beter af zijn. Ook in deze bundel zijn Aggelen, Van den Brink en Kalshoven nadrukkelijke pleitbezorgers van meer economische groei. Door harder te groeien zou Nederland vanzelf het vergrijzingsprobleem ontgroeien. Economische groei zal het verdelingsprobleem tussen de generaties echter niet kleiner maken. Als toekomstige generaties rijker zijn door hogere economische groei, dan profiteren ook de ouderen daarvan omdat in beginsel alle uitkeringen en overheidsuitgaven gekoppeld zijn aan de welvaartsstijging.⁴⁰ De AOW zal meegroeien, maar ook de ambtenarensalarissen en de salarissen voor verpleegkundig personeel. Ook blijven de pensioenen geïndexeerd aan de welvaartsstijging als dat mogelijk is. Met andere woorden, zolang de pensioenen en overheidsuitgaven gekoppeld zijn groeit het generatietekort even hard als de economie. Hoe dan ook zal de vergrijzing voor een verdelingsprobleem tussen generaties zorgen, hoe groot de toekomstige welvaart ook is. Aggelen, Van den Brink en Kalshoven moeten dus de collectieve sector en uitkeringen van de economische groei ontkoppelen. Maar ook zonder hogere economische groei leidt ontkoppeling tot een verbetering van de houdbaarheid van de overheidsfinanciën. Economische groei maakt ontkoppeling natuurlijk wel politiek gemakkelijker.

Minister Brinkhorst van economische zaken beweert iets vergelijkbaars: een hogere economische groei is nodig om het vergrijzingsprobleem op te lossen.⁴¹ Hiermee heeft hij de kamer niet helemaal juist en volledig geïnformeerd. In zijn visie is economische groei namelijk identiek aan groei van het arbeidsaanbod. Dit is een aanvechtbare definitie van economische groei, want het gaat alleen over inschakeling van meer mensen, niet over slimmer werken en een hogere arbeidsproductiviteit. Deze aanname staat niet expliciet in de kamernotitie, maar is weggemoffeld in een voetnoot. Economische groei door inschakeling van steeds meer mensen is op lange termijn onmogelijk, omdat de hoeveelheid mensen beperkt is en ze niet steeds meer en harder kunnen werken. Alleen door een hogere groei van de arbeidsproductiviteit kunnen landen blijven groeien. Natuurlijk helpt een hogere arbeidsparticipatie wél om de vergrijzing op te lossen, maar dat komt niet omdat de werkenden rijker worden, maar omdat er meer werkenden zijn ten opzichte van 65-plussers.

Migratie?

Sommigen suggereren dat meer migratie een oplossing kan zijn om de vergrijzingslasten op te vangen. Helaas gaat ook deze vlieger niet op. Migranten worden oud en krijgen dan gezondheidszorg en een AOW-uitkering. De gemiddelde Nederlander betaalt minder belasting gedurende zijn leven dan hij aan voorzieningen krijgt, waardoor de overheidsfinanciën nu niet houdbaar zijn. Het toestaan van migratie, zelfs als de gemiddelde migrant in alle sociaal-economische opzichten gelijk is aan de gemiddelde Nederlander, zal daarom geen soulaas bieden. Maar migranten doen minder belastingafdrachten en profiteren meer van de overheidsvoorzieningen dan de gemiddelde Nederlander. Meer migratie zal het vergrijzingsprobleem dus verergeren.⁴² Alleen zeer selectieve en/of tijdelijke migratie van hoog opgeleide werknemers kan bijdragen en kan het beroep op overheidsvoorzieningen worden beperkt.⁴³ De vraag is overigens of dit politiek haalbaar is. De maatschappelijke acceptatie van arbeidsmigratie is nogal problematisch in het nogal xenofobe Nederland van de laatste jaren.

Meer kinderen?

Ook het krijgen van meer kinderen (een hogere fertiliteit) zal niet de oplossing zijn.⁴⁴ De reden is wederom dat ook kinderen ooit oud zullen worden en dan AOW en gezondheidszorg nodig hebben. Het krijgen van meer kinderen betekent dat er meer mensen zijn die te weinig belasting betalen om alle voorzieningen in stand te houden.⁴⁵ Alleen indien de overheidsfinanciën wel houdbaar waren, kunnen meer kinderen een oplossing bieden voor stijgende uitgaven in de toekomst. Bovendien is de timing van dergelijk beleid een beetje ongelukkig. Het krijgen van meer kinderen nu leidt de komende 25 jaar tot een nog groter beslag op de overheidsbegroting, omdat dan ook de uitgaven aan kinderbijslag, -opvang en onderwijs toenemen. Het bevorderen van de fertiliteit via bijvoorbeeld kinderopvang kan overigens wel om andere redenen gewenst zijn, bijvoorbeeld om vrouwen in staat te stellen zorg en werk te combineren.

Verkoop staatsbezit?

De verleiding zal groot zijn om allerhande staatsbezittingen (gas, staatsbedrijven, en dergelijke) te gaan verkopen om de kosten van de vergrijzing te betalen. Gedurende de jaren '80 is veel overheidsbezit verkocht om de uit het lood geslagen sociale

zekerheidsuitgaven te financieren.⁴⁶ Maar verkoop van staatsbezit maakt de houdbaarheid van de overheidsfinanciën niet groter, omdat tegenover verkoop van staatsbezittingen zoals aardgas en staatsbedrijven ook gemiste opbrengsten staan. Verkoop van staatsbezit levert geen structurele bijdrage aan meer houdbare overheidsfinanciën. Het is *de facto* equivalent aan creatie van staatsschuld omdat toekomstige opbrengsten in de tijd naar voren worden gehaald.

Het bedrijfsleven betaalt?

Vakbondsmensen en politici ter linkerzijde van het spectrum beweren met regelmaat van de klok dat de solidariteit tussen de generaties wordt gewaarborgd omdat de werkgevers zullen meebetalen aan de kosten van de vergrijzing, bijvoorbeeld via de levensloopregeling. Echter, in een concurrerende kleine open economie als de Nederlandse worden op de lange termijn de meeste werkgeversbelastingen en -premies afgewenteld op de werknemers in de vorm van lagere lonen (of hogere werkloosheid als de lonen niet genoeg kunnen dalen door minimum- of CAO-lonen). Het is dan lood om oud ijzer of de overheid belastingen en premies via werkgevers of werknemers heft. Deze redenering geldt in beginsel ook voor de pensioenpremies. De tekorten bij pensioenfondsen kunnen in een concurrerende open economie niet goed door de werkgevers worden afgedekt. Bedrijven doen massaal hun pensioenfondsen de deur uit, mede door de nieuwe boekhoudregels voor bedrijfspensioenen. Alleen in zoverre bedrijven internationaal immobiel zijn of als er substantiële monopoliewinsten worden gemaakt, kunnen belastingen op ondernemingsniveau positieve opbrengsten genereren. Het is door de internationalisering en steeds mobieler wordende belastinggrondslagen echter onaannemelijk dat ondernemingen in de toekomst zwaarder kunnen worden belast.⁴⁷

Internationaal spreiden beleggingen?

Een aantal economen suggereert dat de rendementen op (pensioen)beleggingen omhoog kunnen door ze internationaal te spreiden en ook in ontwikkelingslanden te beleggen.⁴⁸ Daar zijn de rendementen veel hoger dan in Nederland. De vergrijzing slaat in de hele wereld toe. Niet alleen in Europa, maar ook in de VS en in China. Op wereldniveau komt er op korte termijn een grote hoeveelheid te investeren kapitaal vrij. Als er al mogelijkheden zijn om internationaal te diversificeren, dan is de concurrentie om de renderende beleggingen groot en de opbrengsten bijgevolg beperkt. Bovendien wordt nu ook niet in derde wereldlanden belegd, zelfs niet bij die veronderstelde hoge rendementen. De reden is dat het risico zeer hoog is, eigendomsrechten niet goed zijn geregeld, landen corrupt zijn, slecht bestuurd worden en juridische en bancaire systemen bijgevolg onderontwikkeld zijn. ‘*There is no such thing as a free lunch*’ beweerde Milton Friedman ooit en dat geldt zeker in financiële markten.

Hogere lonen, lagere kapitaalinkomens?

Tot slot het laatste economische argument dat de vergrijzing geen probleem oplevert omdat de rente gaat dalen en de lonen zullen stijgen.⁴⁹ Doordat er veel gespaard gaat worden neemt het rendement op pensioenbeleggingen af en worden gepensioneerden geraakt omdat hun pensioeninkomen zal afnemen. Tegelijkertijd zullen de lonen van jongere werkenden toenemen door de krapte op de arbeidsmarkt. Via de markt komt zo

herverdeling tot stand van oud naar jong. Net als bij hogere economische groei worden de pensioenuitkeringen, zowel AOW als aanvullend pensioen, in principe gekoppeld aan de loongroei. Pensioenfondsen proberen via hogere pensioenpremies de uitkeringen te blijven indexeren. Overheden proberen via hogere belastingen de AOW uitkering te blijven koppelen. Met andere woorden, de institutionele arrangementen zullen bij een dalende rente en stijgende lonen inkomen gaan terugpompen van jong naar oud zodat, indien er volledig gekoppeld en geïndexeerd wordt, de inkomensverhoudingen ongewijzigd blijven. Dit gaat wel gepaard met nog meer verstoring van de arbeidsmarkt omdat de belasting- en premiedruk stijgt. We worden dus wel armer zonder dat dit leidt tot een andere verdeling tussen de generaties.⁵⁰

Staatsschuld en de aflossing ervan

Een probleem in de vergrijzingsdiscussie is dat ze meestal wordt gereduceerd tot een eenzijdige discussie over de staatsschuld, zo ook door de Kabinetten Balkenende I & II. Door de politieke nadruk op de staatsschuld als de maatstaf voor de rechtvaardigheid tussen generaties, worden de maatschappelijke discussies rond het te voeren korte termijn budgettaire beleid oneigenlijk vermengd met de vergrijzingsdiscussie. Iedere politicus die het bijvoorbeeld niet met het budgettaire beleid van de kabinetten Balkenende eens is, wordt onmiddellijk in de hoek gezet als een asociaal die de toekomstige generaties opzadelt met de lasten van de vergrijzing. Bij nader inzien is de nadruk op de staatsschuld dus niet altijd bevorderlijk en soms zelfs contraproductief geweest voor het creëren van politiek draagvlak.

Staatsschuld ontstaat omdat de overheid minder belasting heft dan dat ze aan overheidsuitgaven doet. Ieder die beweert omwille van de vergrijzing de staatsschuld te willen aflossen, beweert dus: óf ik ga de belastingen verhogen, óf ik ga de overheidsuitgaven verlagen. Uiteindelijk gaat de vergrijzingsdiscussie om het gewenste niveau van overheidsuitgaven en de mogelijkheden om die via belastingen te kunnen financieren. Het intergenerationele verdelingsprobleem kan worden beperkt door of de toekomstige aanspraken op overheidsvoorzieningen te beperken (vinden ouderen niet prettig) of de belastingen in de toekomst te verhogen (vinden jongeren niet fijn). Het begrotingsbeleid op lange termijn is bijgevolg het resultaat van politieke visies op het peil van belastingen, overheidsvoorzieningen en het gewicht dat hierbij wordt toegekend aan een eerlijke verdeling van lasten over de generaties. Het begrotingsbeleid ten aanzien van financieringstekort of staatsschuld is dus nooit een doel op zichzelf noch een maatstaf voor intergenerationele rechtvaardigheid als verder niet expliciet wordt gemaakt welk pad van overheidsuitgaven en belastingen er in de toekomst gevolgd zal worden.

Solidair beleid

Tot slot, de vergrijzing is naar mijn overtuiging een bedreiging voor de solidariteit en de economische groei. Er bestaan geen makkelijke oplossingen. Ontkennen van de gevolgen van de vergrijzing helpt nog het minst. De lasten op de jongeren of werkgevers proberen af te wentelen is politiek en economisch riskant. Maar ook verkoop van tafelzilver, meer migratie, hogere fertiliteit, hogere economische groei en het internationaal spreiden van beleggingen bieden geen structurele oplossing.

Ik ben niet optimistisch dat het vergrijzingsprobleem op een nette manier wordt opgelost. De kans op een generatieconflict is reëel. Uit ijzeren politieke logica volgt dat

geen enkele politicus of vakbondsleider de babyboomers kan negeren op straffe van electoraal of ledenverlies. Bovendien zijn de jongeren en de niet-geborenen politiek slecht of nog niet vertegenwoordigd. De inhaalpremies bij pensioenen zijn een goed voorbeeld. Een drietal andere voorbeelden illustreert dit ook. Sinds het akkoord van Wassenaar in 1982 komt de arbeidsmarktflexibiliteit van de jongeren, vrouwen en allochtonen met tijdelijke en flexibele arbeidscontracten met uiterst karige sociale zekerheid. De oudere werknemers verdwenen in de jaren '80 en '90 massaal via VUT-regelingen van de arbeidsmarkt op kosten van derden.⁵¹ Overigens zijn inmiddels wel al een aantal zaken ten goede gekeerd zoals de omzetting van VUT in prepensioen. En ook het kabinet probeert manmoedig werknemers langer aan het werk te houden.

Alle ingrepen in de sociale zekerheid van de afgelopen decennia tot en met vandaag golden en gelden nog steeds niet voor de oudere generaties. Het huidige kabinetsbeleid sluit mensen ouder dan 50 uit van WAO herkeuringen. Mensen ouder dan 55 mogen nog met VUT en krijgen subsidies op hun prepensioen. Babyboomers kunnen aldus zo'n 1/3 van hun leven aan een 'wilverdiende' oude dag besteden, terwijl jongere generaties waarschijnlijk tot hun 67^e moeten werken en nooit van VUT en subsidies op prepensioen profiteren.

Een groep jonge ambtenaren is in het geweer gekomen tegen reparaties van VUT en prepensioen in de zojuist afgesloten ambtenaren-CAO.⁵² Frank Kalshoven heeft vervolgens een emailbombardement op het ABP moeten uitvoeren om ze tot openheid van zaken te bewegen omdat niet duidelijk was wie voor de kosten van de reparaties opdraaiden. Het blijkt dat de rekening is doorgeschoven naar de jongere generaties.⁵³

Iedereen, jong én oud, zal een steentje moeten bijdragen. Solidariteit betekent dat de rijken, nu en morgen, bijdragen zodat de armen, nu en morgen, niet de dupe zijn. Een generatieconflict heeft tot gevolg dat de ongelijkheid tussen arm en rijk toeneemt. Alleen als Nederland daartoe in staat en bereid is, verzandt het niet in een stagnerend 'Italië aan de Noordzee'. Dit is geen zuivere economische analyse meer omdat ik uitspraken doe over de wenselijkheid van bepaald beleid en mijn visie geef op de inkomensverhoudingen.

In de komende dertig jaar moet de staatsschuld voor een groot deel worden weggewerkt om de balans tussen de generaties te herstellen en te voorkomen dat de Nederlandse economie vastloopt in hoge belastingtarieven. Als er op tijd wordt ingegrepen hoeft het niet zo'n vaart te lopen. Er is een aanzienlijk aanpassing nodig en naar mijn inschatting zullen de belastingen per direct met zo'n 2-3% BBP moeten stijgen om de overheidsfinanciën houdbaar te maken en ze daarna vlak te kunnen houden.⁵⁴ Echter, zonder aan te geven hoe de staatsschuld te reduceren, is pleiten voor vermindering van de staatsschuld een gratuite opmerking.

De jongeren moeten bereid zijn om hun bijdrage te leveren. Die bijdrage zullen zij leveren als hun solidariteit met de oudere generaties niet wordt overbelast. Maar de vergrijzingslast kan niet uitsluitend door de jongere generaties worden gedragen. Alleen als de solidariteit wederzijds is kan een conflict tussen de generaties worden afgewend. De meer welvarende ouderen zouden daarom tenminste ook een bijdrage naar vermogen moeten leveren aan het beperken van de vergrijzingskosten. Daarnaast zal ook een vergroting van de arbeidsparticipatie ook voor een deel van hen moeten komen en niet alleen van de jongeren. Het gaat niet alleen om eerlijker verdeling van de materiële welvaart maar ook om een eerlijker verdeling van de vrije tijd (immateriële welvaart).

Minder subsidies op eigen huis en pensioen, effectieve kapitaalbelastingen

Kapitaalbelastingen op immobiele grondslagen zoals huizen zijn een efficiënt en rechtvaardig belastinginstrument want ze verstoren het economisch proces weinig en zullen overwegend de rijkere ouderen raken. Daarnaast wordt er zeer veel subsidie gegeven op de pensioenbesparingen (ca. 30 eurocent per gespaarde euro of 2,5% van het BBP) omdat uitkeringen lager worden belast dan de premies worden afgetrokken en pensioenfondsen niet worden belast.⁵⁵ Subsidies op financiële vermogensvorming geven excessieve prikkels om te sparen in pensioenen, huizen en andere vormen van vermogen waardoor het aantrekkelijk wordt om vroeg met pensioen te gaan en investeringen in menselijk kapitaal te verwaarlozen.⁵⁶ Bovendien drijven hoge subsidies op financiële vermogensvorming de belastingtarieven op arbeid op. Dat verstoort de arbeidsmarkt, vergroot de werkloosheid en verlaagt de lonen.

De AOW moet zoals Bovenberg al jaren adviseert en de SER ook recentelijk heeft bepleit (verder) worden gefiscaliseerd.⁵⁷ Dat betekent dat rijke ouderen AOW-premie gaan meebetalen en armere ouderen worden ontzien met een ouderenkorting. De forfaitaire rendementsheffing (Box 3) moet mijns inziens worden vervangen door een kapitaalinkomstenbelasting op rente, dividend en vermogenswinst/aanwas. Daarnaast kan vermogenswinst van de pensioenfondsen worden belast en de verliezen verrekend. Dit heeft tevens als voordeel dat de premies minder hard stijgen bij tegenvallende beleggingsresultaten en het premiebeleid minder pro-cyclisch wordt.

Het mes kan gestaag in de hypotheekrenteaftrek worden gezet. De subsidies op het eigen huis leiden – bij gegeven huizenaanbod – alleen maar tot grotere vraag en stijgende huizenprijzen waar alleen de bestaande huisbezitters van profiteren, niet de starters op de woningmarkt. Thans wordt er circa 9 miljard euro, oftewel 1,75% van het BBP, aan subsidies op het eigen huis uitgegeven. Het eigen huis zou geleidelijk in Box 3 ondergebracht moeten worden om de huizenmarkt niet een al te grote optater te geven. De hypotheekrente is dan aftrekbaar tegen 30% en het huurwaardeforfait wordt dan opgekrikt van 0,7% naar 4%. Gedurende een aanloopfase is er een vrijstelling voor het huurwaardeforfait die geleidelijk wordt afgebouwd. Het vrijvallende geld kan eventueel worden ingezet om het aanbod van huur en koopwoningen te vergroten en de woningmarkt te laten afkoelen, zodat huizen voor jongeren meer bereikbaar worden.

Vermindering van subsidies op eigen huis en fiscalisering van de AOW levert geld op dat (deels) kan worden geïnvesteerd in (basis)onderwijs en lagere belastingen, maar ook deels moet worden gebruikt om de staatsschuld af te lossen.

Verminder solidariteit in pensioenfondsen, verhoog solidariteit via collectieve sector

De intergenerationele solidariteit in de pensioenfondsen staat onder druk en wordt steeds kostbaarder. Er zijn steeds minder premiebetalers ten opzichte van uitkeringontvangers. Dat betekent dat er grotere fluctuaties ontstaan in de pensioenpremies omdat schokken op de financiële markten door een geringer aantal premiebetalers moet worden opgevangen. Hier ben ik het volkomen eens met Boender en De Vries. De waarde van het delen van risico over de generaties is volgens het CPB beperkt en kan in een vergrijzende samenleving beter via de overheidsbegroting worden georganiseerd.⁵⁸ Iedereen betaalt belasting, maar alleen werkenden betalen pensioenpremies. Als er negatieve schokken zijn, bijvoorbeeld door tegenvallende beleggingsopbrengsten, kunnen die via de

overheidsbegroting over meer mensen worden gespreid waardoor een geringere stijging van belastingen dan van pensioenpremies nodig is. Als in goede tijden belastingen worden verlaagd, hoeven gepensioneerden bovendien niet het nakijken te hebben zoals bij de pensioenpremieverlagingen het geval is geweest in de jaren '90.

De pensioenfondsen zouden generatierekeningen moeten bijhouden waar voor iedere generatie wordt bijgehouden hoeveel premie is betaald en hoeveel er uitgekeerd kan worden.⁵⁹ Met generatierekeningen betaalt iedere generatie zijn pensioen voor zichzelf. Dit betekent een beweging in de richting een collectief 'defined contribution' pensioensysteem zoals ook Boender bepleit in deze bundel. Hiermee wordt voorkomen dat er op grote schaal te weinig premie wordt betaald als het goed gaat met de beleggingsopbrengsten. Risicodeling in pensioenen treedt dan alleen nog op tussen mensen van dezelfde generatie of via financiële instrumenten waarbij intergenerationele overdrachten van risico's expliciet zijn gedefinieerd. Nu slaan de pensioenfondsen op ondoorzichtige wijze de risico's over de generaties om. Daardoor is er moreel gevaar en kunnen de bestaande generaties de kosten van pensioenopbouw via de verplichte intergenerationele solidariteit afwentelen op jongere generaties zoals in de jaren '90 is gebeurd. Het betoog van De Vries dat er nodig meer transparantie in de pensioenen is geboden, is me uit het hart gegrepen. Daarnaast moeten pensioenen op economische gronden worden gewaardeerd en niet op arbitraire boekhoudkundige rekenrentes.

Verminder publieke uitgaven aan gezondheidszorg

De politiek zou expliciet moeten maken hoever er doorgedaan moet worden met levensrekkende medische behandelingen als er weinig uitzicht meer is op gezond leven. Het grootste gedeelte van de ziektekosten wordt in laatste paar jaren van het leven gemaakt. Zelfs als alle inefficiënties worden uitgebannen, zullen de kosten blijven toenemen door de voortschrijdende technologische ontwikkelingen in de zorg. De keuze wat er wel noodzakelijke zorg is en wat niet en hoe lang het leven gerekt zou moeten worden ligt begrijpelijkerwijs politiek uiterst gevoelig, maar moet uiteindelijk wel worden gemaakt. Ik onderschrijf hier ook het betoog van De Vries dat niet alles onder het basispakket vergoed kan blijven worden. Niet kiezen is kiezen voor exploderende zorguitgaven.

Meer arbeidsaanbod

Door de verhouding van 65-plussers en werkenden te verkleinen kan een belangrijke bijdrage worden geleverd aan de oplossing van het vergrijzingsvraagstuk. Het kabinet heeft terecht ingezet op het aanmoedigen van ouder arbeidsaanbod. Helaas heeft ze een aderslating moeten doen bij het sociaal akkoord. De ingrepen in de VUT, prepensioen zouden daarom ook van toepassing moeten zijn op mensen ouder dan 55 jaar. Overgangsproblematiek lijkt bij luxe zaken als het eerder kunnen stoppen met werken op de kosten van jongeren minder relevant. Enige uitzonderingen zouden kunnen worden gemaakt voor mensen met een zwaar arbeidsverleden.

De kwaliteit en de kwantiteit van het arbeidsaanbod moeten verder worden vergroot voor zover dat mogelijk is. De pensioenleeftijd zou moeten stijgen met de levensverwachting. Het is natuurlijk vreemd dat, als we steeds ouder worden, we een steeds groter deel van ons leven gepensioneerd doorbrengen op de kosten van derden. Om het arbeidsaanbod en de arbeidsparticipatie van werkenden verder te vergroten moet

er substantiële belastingverlaging op arbeid komen, met name aan de onderkant van het loonegebouw via een inkomensafhankelijke arbeidskorting.

Minder mensen in WAO

De op stapel zijnde WAO-plannen moeten worden afgeblazen. Het is niet verstandig dat dit kabinet heeft voorgenomen om de huidige regeling op de schop te nemen. Het nieuwe wetsvoorstel is naar mijn opvatting slechter dan wat we thans hebben ook omdat de uitvoeringskosten toenemen door de uitvoering te splitsen in een publiek en privaat deel. Het zal leiden tot een grotere instroom in de WAO, een verdere erosie van de belastingbasis en daarmee het vergrijzingsprobleem minder dragelijk maken.

Kinderopvang

Het arbeidsaanbod van vrouwen moet niet worden afgeremd zoals dit kabinet doet. De beste levensloopfaciliteit is goede kinderopvang. Het spitsuur van het leven moet worden ontlast door vrouwen in staat te stellen zorg en werk te combineren via het aanmoedigen van werk, niet via het aanmoedigen van zorg. Met het laatste versmalt de belastingbasis.

Onderwijs

Het rendement van onderwijs stijgt in een vergrijzende samenleving. Daarnaast neemt het rendement toe door de internationalisering van de economie en voortschrijdende technologische ontwikkelingen. Het is economisch efficiënt om meer in onderwijs te investeren, maar ook om een groeiende tweedeling tussen hoog en laaggeschoolden te voorkomen. Voor basis en middelbaar onderwijs moet dit meer publiek geld zijn, voor hoger onderwijs zijn hogere private investeringen via een sociaal leenstelsel de aangewezen weg.⁶⁰

Hervorm versteende loonvormingsinstituten

De Nederlandse arbeidsmarktinstellingen zijn versteend door *insider-outsider* problemen bij de loonvorming. Door de algemeen verbindend verklaring van de CAO's kunnen de niet-representatieve oudere generaties binnen de vakbeweging allerlei risico's afwentelen op de jongere generaties. Dit heeft als consequentie dat de lonen van ouderen boven het marktruimende loon komen te liggen. Als het maar even mogelijk is, dumpen werkgevers vervolgens de ouderen in de sociale zekerheid en vervangen ze door jongeren. De effectiviteit van beleid om langer ouderen aan het werk te houden wordt bovendien sterk ondermijnd als de arbeidsvraag naar ouderen feitelijk non-existent is.

Het *insider-outsider* probleem kan worden verkleind door de insiders minder en de outsiders meer macht te geven. De opkomst van een nieuwe vakbond voor jongeren, flexwerkers en freelancers (AVV) kan helpen als ze de kans krijgen om aan te schuiven bij de polderonderhandelingen. Ook moet nagedacht worden of mensen de mogelijkheid moeten krijgen om hun eigen regelingen te treffen (*opting-out*) voor bijvoorbeeld pensioen en werknemersverzekeringen. De circa 700.000 zelfstandigen in Nederland organiseren dit inmiddels zelf. Daarnaast is de vakbeweging momenteel de gevolgen van allerlei kabinetsmaatregelen (VUT, prepensioen) alsnog via de CAO's aan het repareren, hetgeen de effectiviteit van het beleid ernstig ondergraaft, en de solidariteit tussen de generaties verder onder druk zet, zoals bij de recent afgesloten CAO voor de

ambtenaren. Er moet daarom paal en perk worden gesteld aan het repareren van kabinetsbeleid.

Levensloop niet misbruiken voor vroegpensioen

De afgesproken levensloopregeling moet worden herzien. Via de levensloopregeling kunnen mensen 12% van hun inkomen belastingvrij sparen voor verlof (studie, sabbatical en zorg) en (vroeg)pensioen. Het CPB heeft laten zien dat de levensloopregeling feitelijk alleen maar gebruikt zal worden als vroegpensioenregeling voor de welgestelden en dat gebruik van de levensloop om verlof op te nemen eerder tijdens het leven financieel vrijwel ondoenlijk zijn voor de meeste werknemers omdat ze te weinig kunnen sparen.⁶¹ De levensloopregeling zal de ingrepen in VUT en prepensioen ondermijnen, aangezien de overheid vervroegde uittreding ook via de levensloopregeling blijft subsidiëren. Daarnaast wordt ook het arbeidsaanbod afgeremd omdat de levensloopregeling consumptie van vrije tijd extra subsidieert, met name van vrouwen omdat de levensloopregeling wel ingezet kan worden om thuis voor de kinderen te zorgen maar niet om bijvoorbeeld de crèche mee te betalen.

Hét fundamentele probleem met het huidige denken over de levensloop is dat mensen zich niet realiseren dat ze niet tegelijkertijd én een riant oudedagsvoorziening kunnen opbouwen, én niet hoeven werken om voor kinderen of ouders te zorgen. Er moet worden gekozen. Als men geld wil overhevelen naar de fase van het spitsuur van het leven dan moet dat ten koste gaan van de oudedagsvoorzieningen en de opbouw van financieel vermogen (zoals het eigen huis). Geld overhevelen uit jongere levensfasen is economisch gezien onverstandig omdat mensen dan moeten investeren in hun opleiding en een nog lager inkomen hebben dan tijdens het spitsuur. Mensen tijdens het spitsuur kunnen ook 'tijd' kopen door kinderen naar de crèche te doen of een hulp in de huishouding te nemen. Maar ook daarvoor moeten ze minder sparen. Anders geformuleerd, bij een gegeven tijdsrestrictie in je leven kun je je vrije tijd maar een keer besteden: aan je pensioen of aan je kinderen. Er kunnen wel allerlei institutionele blokkades zijn om nu minder te sparen en dat geld in te zetten voor zorg, scholing of verlof. Mensen worden via CAO's gedwongen om veel te sparen voor hun oude dag, terwijl ze misschien in het spitsuur nuttiger dat geld kunnen besteden dan later. Dus de overheid kan een levensloopfaciliteit aanbieden – idealiter zonder extra subsidies – waardoor mensen in staat worden gesteld om geld over de verschillende perioden in hun levenscyclus te verdelen, door tegen hun toekomstig pensioen te lenen.

Effecten maatregelen

Ik heb gepoogd een ruwe inschatting te maken van de effecten van de door mij voorgestelde maatregelen (zie kader). Overigens kan ik niet alles kwantificeren. Deze cijfers moeten met grote voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, want ze zijn slechts illustratief. Eliminatie van de fiscale subsidies op het eigen huis en pensioen levert de grootste bijdrage aan hogere belastinginkomsten. Daarna volgen de lagere zorguitgaven, de maatregelen in de sociale zekerheid en de hogere pensioenleeftijd. De uitgaven om kinderopvang een basisvoorziening te maken zijn relatief beperkt. Daarnaast veronderstel ik dat de publieke uitgaven aan basis en middelbaar onderwijs structureel met 1% BBP toenemen. Als alle door mij voorgestelde maatregelen worden doorgevoerd en de overheid structureel 3% BBP aan extra middelen nodig heeft om de belastingen vlak te

houden, dan is bijna 1% BBP beschikbaar voor lagere belastingen op arbeid. Kortom, met een vereende krachtsinspanning is de vergrijzing op efficiënte en intergenerationeel rechtvaardige wijze op te vangen.

Schatting van structurele effecten beleidsvoorstellen (in % BBP)

1. Neutralisering subsidie eigen huis met 20-jaars overgangstermijn ^{a)}	1,3%	
2. Neutralisering subsidie pensioenbesparingen en fiscalisering AOW met 20-jaars overgangstermijn ^{b)}	1,5%	
3. Effectievere kapitaalbelastingen op vermogensinkomsten per direct ^{c)}	0,15%	
4. Pensioenleeftijd naar 67 jaar in 16 jaar tijd (1½ maand per jaar stijging vanaf 2005) ^{d)}	0,3%	
5. Lichtere stijging uitgaven gezondheidszorg ^{e)}	1%	
6. Stoppen reparaties VUT/prepensioen en stoppen levensloop per direct ^{f)}	0,5%	
7. Minder mensen in WAO per direct ^{g)}	0,3%	
Totaal hogere inkomsten		5,05%
8. Hogere uitgaven basis- middelbaar onderwijs ^{h)}	- 1%	
9. Hogere uitgaven basisvoorziening kinderopvang ⁱ⁾	- 0,15%	
10. Lagere belastingen op arbeid ^{j)}	- 0,9%	
Totaal hogere uitgaven		- 2,05%
Netto beschikbaar voor aflossing staatsschuld		3%

Noten:

^{a)} De gehele subsidie wordt in 20 jaar lineair afgebouwd hetgeen in 2025 een maximale besparing oplevert van 1,75%. Over de gehele periode tot 2045 levert dit dus per jaar een gemiddelde besparing op van ¾ maal 1,75%.

^{b)} De subsidie via de omkeerregel wordt lineair in 20 jaar (grotendeels) afgebouwd door de AOW te fiscaliseren en de pensioenfondsen in Box 3 belasting te laten betalen. Er resteert mogelijk een lichte subsidie door de oplopende marginale tarieven. In 2025 levert dit een maximale besparing van 2%. Over de gehele periode tot 2045 levert dit per jaar een gemiddelde besparing op van ¾ maal 2%.

^{c)} De totale opbrengsten uit belastingen op vermogen bedragen circa 1% BBP, zie CPB (1999), "Economische Gevolgen van de Belastingherziening 2001", CPB Werkdocument, 115, Den Haag: CPB. Verondersteld wordt dat deze belastingopbrengsten structureel 15% stijgen naar 1,15% BBP.

^{d)} Zie Van Ewijk e.a. (2000, p.108), noot 2.

^{e)} De stijging van de uitgaven aan gezondheidszorg komt 1% structureel lager uit door uitgavenplafonds en rantsoenering van zorg (zie ook Bos e.a., 2004), noot 10. De uitgavenbesparing is relatief beperkt omdat ik verwacht dat er grote weerstanden zijn tegen schrappen van zaken uit het basispakket.

^{f)} Zie Van Ewijk e.a. (2000, p.95), noot 2.

^{g)} Verondersteld is dat 11% minder mensen in de WAO stromen dan nu het geval is (zie Van Ewijk e.a., 2000, p.95), noot 2.

^{h)} Huidige uitgaven aan basis- en middelbaar onderwijs bedragen circa 3,4% BBP in 2002. Het OECD gemiddelde is 3,7% BBP, zie OECD (2005), *Education at a Glance*, Parijs: OECD.

ⁱ⁾ Het CPB laat zien dat 0,6 mrd euro (circa 0,12% BBP) nodig is voor een basisvoorziening kinderopvang. Eventuele inverdieneffecten door een hogere arbeidsparticipatie laat ik buiten beschouwing, zie CPB (2005), "Economische Effecten Tegenbegroting PvdA 2006", *CPB Notitie*, 20 september 2005.

^{j)} Resultante van aanname dat 3% BBP beschikbaar moet zijn voor reductie staatsschuld.

¹ Ik wil Frank Heemskerk bedanken voor uitgebreid commentaar en suggesties voor verbetering. Daarnaast ben ik Dolf van den Brink, Guus Boender, Lans Bovenberg, Charles Kalshoven, Frank Kalshoven, Ruud de Mooij, Rick van der Ploeg, Bert de Vries, Ed Westerhout en de overige auteurs van dit boek zeer erkentelijk voor discussie, commentaar, kritiek en aanbevelingen. Dit artikel is deels gebaseerd op Jacobs, Bas (2005). "Zonder Ingrijpen Leidt Vergrijzing tot Generatieconflict", *De Volkskrant*, 10 februari 2005.

² WRR (1999), *Generatiebewust Beleid*, Den Haag: WRR, www.wrr.nl; SER (2005), "Van Alle Leeftijden: Een Toekomstgericht Ouderenbeleid op het Terrein van Werk, Inkomen, Pensioenen en Zorg", *Advies*, 05/02, Den Haag: SER; Van Ewijk, Casper van, Barthold Kuipers, Harry ter Rele, Martijn van de Ven en Ed Westerhout (2000), *Ageing in the Netherlands*, Den Haag: SdU Uitgevers/CPB.

³ Van Ewijk e.a. (2000), noot 2; Draper, Nick, Casper van Ewijk, Harry ter Rele, en Ed Westerhout (2003), “Vergrijzing, een Financieel én Verdelingsprobleem”, in: J. B. Kuné (2003), *Leven in een Ouder Wordende Samenleving. Generatiebewust Vooruitzien in de 21ste Eeuw*, Den Haag: SdU Uitgevers.

⁴ Deze aanname lijkt het meest realistisch en economisch het meest zuiver omdat hiermee geen normatieve uitspraken worden gedaan over de wenselijkheid van meer of minder collectieve uitgaven of de inkomensverdeling.

⁵ Vries, Bert de (2005), *Overmoed en Onbehagen*, Amsterdam: Bert Bakker; zie ook elders in deze bundel

⁶ Van Ewijk e.a. (2000), noot 2.

⁷ Hierbij is rekening gehouden met het feit dat langer (gezond) leven niet perse leidt tot hogere uitgaven gedurende het leven omdat de veel medische kosten aan het einde van het leven worden gemaakt.

⁸ Zie ook CPB (2003), “Vergrijzing en Schuldreductie: Een Indicatieve Update”, in: CPB (2003), *Centraal Economisch Plan 2003*, Den Haag: CPB; Draper e.a. (2003), noot 3.

⁹ Deze schatting is gebaseerd op een gewogen gemiddelde van de cijfers van 2001 en 2010 waarbij 2001 een gewicht heeft van 0,3 en 2010 een gewicht van 0,7. Overigens moeten de cijfers voor rentebetalingen en staatsschuld met een korrel zout worden genomen omdat weging van twee jaren niet zuiver is aangezien hogere schulden leiden tot rente op rente waardoor de schulden sneller stijgen. Er zal daarom sprake zijn van een onderschatting van schuld en financieringstekort.

¹⁰ Volgens het CBS was het BBP aandeel van de zorg in 1998 10,4%. Vijf jaar later was dat 2,2%-punten gestegen naar 12,6%, oftewel een stijging van meer dan 20%, zie CBS (2005), www.cbs.nl (Statline). De CPB- en CBS-definities komen niet overeen omdat het CPB geneesmiddelen en administratiekosten niet tot de zorg rekent. Zie Bos, Frits, Rudy Douven en Esther Mot (2004), “Vier Toekomstscenario’s voor Overheid en Zorg”, *CPB Document 72*, Den Haag: CPB.

¹¹ Westerhout, Ed, Martijn van de Ven, Casper van Ewijk en Nick Draper (2004), “Naar een Schokbestendig Pensioenstelsel; Verkenning van Enkele Beleidsopties op Pensioengebied”, *CPB Document, 67*, Den Haag: CPB.

¹² Idem.

¹³ Zie ook CPB (2005), *Centraal Economisch Plan 2005*, Den Haag: CPB.

¹⁴ Canton, Erik, Casper van Ewijk and Paul J.G. Tang (2004), “Ageing and International Capital Flows”, *CPB Document, 43*, Den Haag: CPB; en Boender in deze bundel

¹⁵ Kotlikoff, Lawrence, Alan Auerbach, and Willi Leibfritz (1999), *Generational Accounting Around the World*, NBER volume, Chicago: University of Chicago Press.

¹⁶ Zie ook CPB (2005), noot 13.

¹⁷ Zie Bos e.a. (2004), noot 10.

¹⁸ Zie ook Ploeg, Rick van der (2005), “Nieuw Zorgstelsel Veroorzaakt Explosie Premies en Ondermijnt Solidariteit”, *Economisch Statistische Berichten*, 26-11-2004, 558-561

¹⁹ Van Ewijk e.a. (2000), noot 2.

²⁰ Idem.

²¹ De berekeningen zijn te downloaden op www.fee.uva.nl/scholar/mdw/jacobs.

²² Draper e.a. (2003), noot 3.

²³ Er wordt aangenomen dat alle pensioenuitkeringen in beginsel volledig geïndexeerd blijven en de belastingopbrengsten van de pensioenen niet afnemen. De aftrek van de hogere pensioenpremies om deze indexering te financieren komt ten laste van de post overige belastingopbrengsten zoals in eerdere CPB berekeningen. Dit is overigens niet realistisch, want ik verwacht dat de indexering van de uitkeringen niet volledig zal zijn bij een lagere rente. In dat geval dalen de belastingopbrengsten uit pensioenuitkeringen en stijgen de overige belastingopbrengsten met ruwweg hetzelfde bedrag omdat er minder premies worden afgetrokken. Bij onvolkomen indexering worden ook minder publieke subsidies op de pensioenopbouw gegeven omdat de premies minder omhoog gaan. In dat geval leidt imperfecte indexering tot een minder grote macro-economische opbrengstderving dan bij volledige indexering.

²⁴ CPB (2005), noot 13.

²⁵ Zie ook Kotlikoff, Lawrence, and Scott Burns (2004), *The Upcoming Generational Storm*, Cambridge MA: MIT Press.

²⁶ In deze exercitie wordt een ‘eng’ welvaartsbegrip gehanteerd omdat geen rekening wordt gehouden met immateriële zaken zoals de milieuschuld of de waarde van technologie omdat deze niet of nauwelijks te kwantificeren zijn. Wel is rekening gehouden met de waarde van de overheidsbezittingen. Zie ook WRR

(1999) voor een uitgebreidere discussie en een uitstekende beschrijving van de methodiek van generatierekeningen.

²⁷ Van Ewijk e.a. (2000), noot 2.

²⁸ Als we het Nederlandse belastingstelsel linear benaderen, resulteert de volgende relatie tussen gemiddelde en marginale belastingtarieven: gemiddeld tarief = marginaal tarief - belastingkorting/inkomen. Bij onveranderde inkomensverhoudingen is belastingkorting/inkomen constant. Dus als het gemiddelde tarief met 10% stijgt moet het marginale tarief eveneens met 10% toenemen. In het huidige belastingstelsel is het gemiddelde tarief circa 40% en het gemiddelde marginale tarief circa 60% (inclusief BTW), zie ook Ter Rele, Harry (2005), "Measuring Lifetime Redistribution in Dutch Collective Arrangements", *CPB Document*, 79, Den Haag: CPB.

²⁹ Zie ook Beer, Paul de (2003), "De Noodzaak van een Groeiende Verzorgingsstaat", *Socialisme en Democratie*, 60, (12), 49-52; Kalma, P. (2003), "Pechvogels, Middengroepen en de Verzorgingsstaat", *Socialisme en Democratie*, 60, (12), 58-68; en de reactie van Jacobs et al. Jacobs, Bas, Frank Kalshoven en Paul G. J. Tang (2004), "Epiloog: Noodzakelijk Links", *Socialisme en Democratie*, 61, (3), 32-37.

³⁰ Zie ook Kalshoven, Frank (1996), "Van Zijl Speelt Balletje-Balletje met de AOW", *De Volkskrant*, 16 November en Van Ewijk e.a. (2000), noot 2.

³¹ Zie voor kritieken van Vries (2005), noot 5, ook Bovenberg, A. Lans, en Ab Klink (2005), "Bert de Vries Gebruikt Achterhaalde Rekensommen", *NRC Handelsblad*, 9 september, en Kalshoven, Frank (2005), "Bert de Vries Heeft Ongelijk – Deel 1,2,3", *De Volkskrant*, 8, 15, 22 oktober.

³² Zie ook weer Van Ewijk e.a. (2000), noot 2.

³³ Ik dank Ed Westerhout van het CPB voor deze nuttige informatie.

³⁴ Caminada, Koen and, Lex P. Goudswaard (2004), "The Fiscal Subsidy on Pension Savings in the Netherlands", *Tax Notes International*, 33, (13), 1231-1240.

³⁵ Thio, Vincent (2002), De Inkomenspositie van Ouderen, SZW werkdocument, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken. Zie ook SER (2005), noot 2.

³⁶ Wel moet hier opgemerkt worden dat de verdeling van inkomens van ouderen behoorlijk schever is dan van jongeren omdat ouderen veel meer vermogen hebben dat schever is verdeeld dan de arbeidsinkomens.

³⁷ Dam, Marcel van (2005) "Hoe de Ouderen Worden Gemobiliseerd", *De Volkskrant*, 17 februari.

³⁸ Kotlikoff en Burns (2004), noot 25.

³⁹ CBS (2005), www.cbs.nl (Statline).

⁴⁰ De Vries merkt terecht op in zijn betoog dat die koppeling de facto al wordt losgelaten omdat bijvoorbeeld de AOW-uitkeringen niet gekoppeld zijn aan de incidentele loonstijging.

⁴¹ Brinkhorst, Laurens J. (2005) "Economische Groei en Collectieve Voorzieningen", bijlage bij kamerbrief *Beantwoording Toezegging n.a.v. het Debat over het Nieuwjaarsartikel van de Secretaris-Generaal van de Economische Zaken in ESB* (29800-X111), Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.

⁴² Roodenburg, Hans, Rob Euwals en Harry ter Rele (2003), *Immigration and the Dutch Economy*, Den Haag: Koninklijke de Swart/CPB.

⁴³ De Nederlandse overheid zou selectieve arbeidsmigratie overigens wel mogelijk moeten maken met bijvoorbeeld 'green cards' omdat daardoor comparatieve voordelen beter worden benut, de efficiëntie van de arbeidsmarkt verbetert en de welvaart toeneemt. Dit staat echter los van de vergrijzingskwestie.

⁴⁴ Zie Verbon, Harry (2005), "We Krijgen te Weinig Kinderen", *De Volkskrant*, 17 februari; en Van Praag in deze bundel

⁴⁵ Van Ewijk e.a. (2000), noot 2.

⁴⁶ Keuzenkamp, Hugo A., en Frederick van der Ploeg (1990), "Het Grote Onvermogen. Een Kritiek op de Gangbare Analyse van de Overheidsfinanciën", *Economisch Statistische Berichten*, 608-612.

⁴⁷ De Vries (2005), noot 5.

⁴⁸ Zie ook Aggelen, Van den Brink en Kalshoven in deze bundel.

⁴⁹ Zie voor een uitgebreide bespreking Kotlikoff en Burns (2004), noot 25.

⁵⁰ Zie ook de eerdere discussie van Draper e.a. (2003), noot 3, voor de effecten van een dalende rente.

⁵¹ De gedachte bij deze maatregelen was gebaseerd op de misvatting dat de werkgelegenheid zich niet aanpast aan het aanbod en dat de werkgelegenheid daarom anders verdeeld moest worden. Economisch onderzoek laat zien dat het verkleinen van arbeidsaanbod (via VUT of andere regelingen) alleen maar leidt tot nog minder werkgelegenheid omdat de lonen stijgen.

⁵² Roscam Abbing, Mark, et al (2005), "FNV is Niet Solidair met Jonge Ambtenaren", *De Volkskrant*, 18 juli.

---

⁵³ Kalshoven, Frank (2005), “Pensioen is Geheim: Doe niet zo Flauw Zeg, bij het ABP”, *De Volkskrant*, 20 augustus.

⁵⁴ De suggestie van De Vries (2005), noot 5, om de staatsschuld op het huidige niveau van 58% van het BBP te stabiliseren deel ik niet omdat dit vereist dat de belastingtarieven in de toekomst sterk gaan oplopen om de oplopende overheidsuitgaven te financieren. Dit is zowel economisch verstorend en legt nog steeds de vergrijzingslasten op het bordje van de jongeren. Zie ook Kalshoven (2005), noot 31.

⁵⁵ Zie voor berekeningen van de fiscale subsidie op de pensioenbesparingen in Nederland Caminada, Koen and, Lex P. Goudswaard (2004), “The Fiscal Subsidy on Pension Savings in the Netherlands”, *Tax Notes International*, 33, (13), 1231-1240.

⁵⁶ Zie ook Jacobs, Bas, and A. Lans Bovenberg (2005), “De Kenniseconomie, Menselijk Kapitaal, Herverdeling en Overheidsbeleid”, *Tijdschrift voor Openbare Financiën*, 37, 1, 3-22.

⁵⁷ Bovenberg, A. Lans (1993), “Fiscus en Vergrijzing: Naar een Ander Fiscaal Systeem?”, *Weekblad voor Fiscaal Recht*, 121, 6038, 1819-30; Bovenberg, A. Lans (2001), “Vergrijzing en Menselijk Kapitaal”, in: Raymond H. J. M. Gradus, Jeroen J.M. Kremers en Jarig van Sinderen (red.) (2001) *Nederland Kennisland?*, Groningen: Stenfert Kroese; SER (2005), noot 2.

⁵⁸ Westerhout e.a. (2004), noot 11.

⁵⁹ Teulings, Coen N. (2004), “Geef elke Generatie Eigen Pensioenrekening”, *Het Financieele Dagblad*, 3 december.

⁶⁰ Zie ook Jacobs en Bovenberg (2005), noot 56.

⁶¹ CPB (2004), “Effecten Wetsvoorstel VUT/Prepensioen/Levensloop”, *CPB Notitie*, 8 november 2004.